

Нефедов К. Ю. Официальные архивы в Древней Греции

В статье рассматривается проблема возникновения и развития официальных архивов в Древней Греции. Показано, что со становлением демократии архивное дело в древнегреческих полисах начало активно развиваться и постепенно отделяться от делопроизводства. Государственные архивы в V в. до н.э. превратились в официальные институты, которые сохраняли наиболее важную часть документации полиса, составлявшей в своей совокупности прообраз современного государственного архивного фонда. Документы в архивах были системно организованы и широко использовались в политической и общественной жизни, а также при проведении исторических исследований.

Ключевые слова: архивное дело в античном мире, древнегреческий полис, государственный архив, архивный документ

Nefedov K. Yu. Official archives in Ancient Greece

The paper deals with the problem of origin and development of official archives in Ancient Greece. It is shown that with rise of democracy in the Greek poleis archival affair began to develop actively and gradually separated from the office work. In V BC state archives became the official institutions that retain the most important part of the polis document, drawn up in its entirety prototype of the modern state archive fund. Documents in the archives were systematically organized and widely used in political and public life, as well as in conducting historical research.

Keywords: archival affair in the ancient world, ancient Greek polis, state archives, archival document

УДК 94(37).05.07

М. М. Сайко

ЗАСТАВА НЕРУХОМОСТІ В АНТИЧНИХ ГРЕЦІЇ ТА РИМІ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті розглянуті основні види застави нерухомості, які застосовувалися в Давній Греції і античному Римі. Серед них: умовний продаж з правом викупу, антихреза та іпотека. Визначена процентна ставка на гарантовану позику в Давній Греції, республіканському та імператорському Римі. Проаналізовані спільні риси і головні відмінності в угодах, гарантованих нерухомістю в античній Греції і античному Римі.

Ключові слова: кредит, Рим, Греція, антихреза, іпотека.

Кредит виник майже одночасно з виникненням людської цивілізації, проте довгий час панували нецивілізовані його форми: лихварство, кабальна позика, тощо. Однак, враховуючи високі темпи урбанізації і швидкий розвиток торгівлі в античні часи, організація надійного кредиту стала життєво важливою для більшості країн античності, а для деяких з них – була основною умовою їх існування. Тому в ході еволюції соціально-економічних відносин, еволюціонував і кредит, що й призвело до появи чітко регламентованих гарантійних угод. Найбільш важливими для економіки стали позики, гарантовані нерухомістю.

Дослідники античності не оминули увагою цей важливий феномен, присвятивши велику кількість своїх робіт вивченню кредитних відносин, зачіпаючи й тему застави нерухомості. Перерахувати всі публікації на цю тему неможливо, тому ми згадаємо лише ті, які були використані при написанні запропонованої статті. Питанням застави нерухомості в Греції присвячені капітальна праця Августа Бока «Державний бюджет афінян» [1], дослідження Б. Бухеншютца [2], а також досить інформативна монографія Л. Глускіної [3]. У статтях В. Андреева [4] та згаданої вище Л. Глускіної [5] розглянуті проблеми оренди землі в Аттиці, важливі для вивчення нашої теми. Правові характеристики застави нерухомості в Римі розглянуті в капітальній роботі видатного юриста Георга Фрідріха Пухти [6] і посібнику Чіларжа [7]. Про рівень відсоткової ставки для гарантованих позик можна дізнатися з книги Густава Білетера [8]. Трохи зачепили цю тему і ми в одній з публікацій [9].

Однак, публікації стосовно Греції і Риму пересікаються не часто, тому в статті було поставлено завдання дати паралельний опис гарантованих нерухомістю позик в Давньому Римі і Давній Греції, що дасть можливість порівняти їх характерні риси в різних просторово-часових регіонах, визначити спільні риси, знайти і пояснити відмінності.

Серед найважливіших давньогрецьких джерел відзначимо судові промови Демосфена [10], Лісія [11] та Есхіна [12], а також давньогрецькі написи, зібрані Беком [1] і Бухеншютцем [2]. Відомості про заставу нерухомості в Давньому Римі містять давньоримські правові документи, серед яких відзначимо Інституції Гая, Дигести і Кодекс Юстиніана. Окремі згадки можна знайти в античній літературі, зокрема у філософських роботах, листуванні і промовах Цицерона, життєписах Плутарха і Светонія, історичних дослідженнях Лівія і Аппіана, а також в написах, як зібраних у Корпусі латинських написів (Corpus Inscriptionum Latinarum), так і тими, які навів Густав Білетер [8] та розмістив у своєму збірнику Густав Вілманнс [13].

Початковою формою гарантованої угоди як в Греції, так і в Римі була позика під заставу особистості. Боржники, які брали позику на цих умовах, у випадку невиплати боргу ставали рабами кредитора або, як у Римі, отримували особливий статус, близький до рабського і носили назву «кабальні» («пехі»). В Греції боргове рабство було скасоване відповідно до реформ Солона у 594 р. до н. е. В Римі застара тіла була відмінена законом Петелія-Папірія (Lex Poetelia-Papiria) у 326 р. до н. е. [9, с. 28]. З цього часу за отримані в

борг гроші мало відповідати майно боржника, а не його тіло (*pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium esset*) (Liv., VIII, 28). Гарантією повернення боргу стала застава майна.

Найпершим типом застави нерухомості як в Греції, так і в Римі був умовний продаж, який у Греції носив назву «*prasis epi lisei*». Відповідно до цієї угоди позичальник передавав кредиторю з правом зворотного викупу нерухоме майно вартістю не менше, ніж зобов'язання. Кредитор, надаючи позику, ставав власником наданого йому в гарантію майна, але ця власність була умовною, неповною, бо за умови виплати в обумовлений термін боргу, право власності на зазначене майно поверталось попередньому власнику. Кредитор не міг продати майно без згоди боржника, чи хоча б без його відома. Позичальник, зазвичай, брав заставлене майно в оренду, а розмір орендної плати нараховувався з суми боргу. Сам характер угоди (перехід права власності до кредитора) не допускав повторної застави майна, хіба що сам кредитор давав додаткову позику боржнику, якщо вартість майна перевищувала вартість позики (Dem., XXXVII, 15).

З написів відомо, що в заставу передавалися окремі земельні ділянки без будь-яких споруд, земельні ділянки з будинком, садові ділянки тощо [4, с. 124-128]. З великої кількості угод «*prasis epi lisei*» наведемо приклад угоди, яку описав Демосфен у промові «Проти Пантенета». Цей Пантенет, позичивши 105 мин (10500 драхм) купив ергастерій по видобутку руди разом з тридцятьма рабами. З кредиторами була укладена угода *prasis epi lisei*, відповідно до якої вони стали формальними власниками ергастерія. Пантенет же взяв у них цей ергастерій в оренду. Розмір орендної плати складав 105 драхм щомісячно, і ця «орендна плата» фактично була платою за капітал позики в розмірі 1% місячних (105 драхм з 10500), або 12% річних (Dem., XXXVII, 4-5). Слід звернути увагу на те, що вартість ергастерію (20600 драхм) вдвічі перевищувала суму позики (Dem., XXXVII, 31). Власне, гарантія суттєво перевищувала суму боргу і в інших угодах, що мало спонукати позичальника до того, щоб вчасно розраховуватися з кредитором.

Умовний продаж був першою формою застави нерухомого майна і в античному Римі. Сама угода була вербальною, тобто, здійснювалася із застосуванням відповідних словесних формул. Зразок такої словесної формули знаходимо у роботі Цицерона «Про обов'язки». Позичальник, передаючи майно кредиторю і розраховуючи на його повернення після сплати боргу говорив: «Хай не буду я обдурений внаслідок довіри до тебе» «*uti ne propter te fidemue tuam captus fraudatusve sim...*» (Cic. de off III, XVII, 70). Як видно з цієї формули, боржник виявляв довіру (*fides*) кредиторю, очікуючи повернення заставленого майна. Тому цей вид застави отримав назву *fiducia*, а угода віднесена до розряду фідучіарних (довірчих).

Слід зазначити, що фідучіарна манципація застосовувалася не лише для умовного продажу (*fiducia cum creditore*), але й для віддачі речей для збереження другу (*fiducia cum amico*) (Gai. II, 60) [14]. Нас, зрозуміло, цікавить лише перший тип угод.

Після виголошення зазначеної словесної формули укладався спеціальний договір фідучії (*actum fiduciae*), в якому визначалася мета передачі майна, а також обумовлювалися обмеження у розпорядженні кредитора набутим правом власності. Як і у Греції, фізично майно нікому не переходило, а продовжувало перебувати у користуванні позичальника, бо, відповідно до угоди, кредитор передавав його позичальнику у якості прекарія. За Ульпіаном, прекарій – це «надання майна в користування за проханням особи на такий термін, який допускає особа, що дозволила таке користування» («*precarium est, quod precibus petenti utendum conceditur tamdiu, quamdiu is qui concessit patitur*») (Dig., XLIII, XXVI, 1 pr.). Формально це відбувалося так: після підписання договору фідучії, позичальник (у цій операції «*precario accipiens*») звертався до кредитора («*precario dans*») з проханням уступити майно йому в користування. За це прекаріст зобов'язувався вносити обумовлену сторонами суму у якості орендної плати, а фактично як відсоток на суму позики.

Становище боржника було вкрай не вигідним, бо угода носила односторонній характер: новий власник, який надавав майно в користування позичальника, відповідно до закону, нічим не був зв'язаний і міг у будь-який момент вимагати повернення «придбаного» майна у власне користування (шляхом «*interdictum de precario*») і тим самим зруйнувати всі господарські розрахунки боржника. Для того, щоб розпочати процедуру повернення майна, не потрібно було ніяких спеціальних підстав. З точки зору закону, достатньо було встановити сам факт прекарного користування і відібрання майна було гарантовано. Нічого в правовому плані не мінялося навіть тоді, коли сторони спеціально домовлялися про те, що прекаріст може зберігати у своєму користуванні дане майно протягом певного терміну, бо, як вказував Цельс, «у цієї угоди немає сили, щоб дозволити володіти майном проти волі власника» («*sed nulla vis est huius conventionis, ut rem alienam domino invito possidere liceat*») (Dig. XLIII, XXVI, 12 pr.).

Після повернення боргу майно, шляхом процедури реманципації (*remancipare*) поверталось у власність позичальника. Проте, якщо позичальник не виплачував в обумовлений термін свій борг, кредитор залишав за собою заставлене майно, незважаючи на те, що його вартість могла значно перевищувати суму боргу. Щодо цього, відповідно до закону «*lex commissoriae pignorum*», укладалася спеціальна угода.

Однак, з часом становище боржника суттєво покращилось. Уже в часи Юлія Павла (перша половина III ст.), заставлене майно, зазвичай, надходило у продаж, причому покупцем повинна бути третя особа. У випадку продажу кредитором заставленого майна, боржник мав право вчинити позов про надлишок («*Si quis creditor debitore in solvendo tardante rem sibi pro debito positam distraxerit, si quid amplius acceptum fuerit quam debebatur, quod plus acceptum est, restitui iussum est debitori*») (Paul. Sent. II, XIII, 1) і з отриманих за продаж майна коштів, кредиторю залишалася сума позики з відсотками, а надлишок передавався позичальнику. У 326 році імператор Константин видав рескрипт, відповідно до якого було взагалі заборонено домовлятися про те, щоб у випадку неспроможності позичальника, заставлене майно без продажу переходило у власність кредитора, тобто, «*lex commissoria*» був скасований («*si quis igitur tali contractu laborat, hac sanctione respiret, quae cum praeteritis praesentia quoque depellit et futura prohibet. Creditores enim re amissa*

iubemus recuperare quod dederunt») (Cod. Just. VIII, XXXIV, 3pr.; 3, 1). З цього часу продаж застави кредитором, з виплатою різниці у вартості боржнику, став єдиним засобом задоволення претензій кредитора.

Якщо ж кредитор, після виплати боргу відмовлявся повернути заставлене майно, ці дії розглядалися як неправомірні (*videtur autem dolo facere dominus, qui, cum haberet restituendi facultatem, non vult restituere*) (Dig. XV, I, 36). У цьому випадку боржник міг висунути проти кредитора позов «*actio fiduciae*», причому цей позов дебітор міг висунути і проти спадкоємців кредитора, які повинні були відшкодувати усі збитки («*Si creditor rem, quam a debitore pignori acceperit, uni ex heredibus vel extraneo pignori acceperit, uni ex heredibus vel extraneo legati titulo derelinquat, debitor pro pignore suo oblato debito omnes heredes creditoris poterit convenire*») (Paul. Sent. II, XIII, 6). Програвши цей процес, кредитор був зобов'язаний відшкодувати збитки і піддавався моральному безчестю («*infamia*»), бо, за свідченням Цицерона, основний зміст фідучіарної угоди полягав у чесності («*Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt:... in fiducia ut inter bonos bene ager*») (Cic. de off. III, XV, 61). Однак, у випадку фінансової неспроможності кредитора боржник не отримував фінансової компенсації.

Угоди умовного продажу були архаїчними і вкрай не вигідними для позичальника і тому, незважаючи на те, що інститут «*fiducia cum creditore*» проіснував аж до епохи Юстиніана, вже в часи пізньої республіки все більшого значення набували інші види застави нерухомості, серед яких відзначимо антихрезу та іпотеку.

Термін антихрези (*antichresis*) по грецьки означає «користування... замість», тобто, користування плодами господарської діяльності замість відсотків. Суть угоди антихрези полягала в тому, що заставлене майно відразу ж після укладання договору позики, переходило у володіння кредитора (хоча залишалось власністю позичальника), а платою за користування грішми були прибутки, які отримував кредитор від передачі заставленого майна в оренду або за рахунок безпосереднього господарського використання заставлених об'єктів [1, с. 163].

В антихрезу в Греції могло бути віддане як рухоме, так і нерухоме майно. У промові «Проти Афоба», Демосфен згадав, що його батько отримав в антихрезу за надану ним позику в 40 мин ергастерій по виробництву ліжок, власне, двадцять рабів, які складали персонал цього ергастерію. Батько Демосфена не отримував відсотків за позику, а користувався прибутком, який він отримував від господарської експлуатації ергастерію. Прибуток складав 12 мин щорічно, тобто 30% річних (Dem. XXVII, 24) [2, с. 485]. Лишилося також немало свідочств про антихрезу нерухомості. Серед заставлених об'єктів зустрічаємо як окремі будівлі (Dem. XLI, 5; Isae. VI, 33) [2, с. 493], так і земельні ділянки (Isae. XI, 42) [3, с. 52].

Ставки орендної плати залежали від дохідності майна, що передавалося в оренду, але в середньому коливалися від 6% до 12%. Так, за земельну ділянку вартістю в 7 мин, сплачувалася орендна плата в 54 драхми (7,7% річних), за ділянку в 5000 драхм – 600 драхм (12%) [3, с. 34]. В одній із промов Ісея, мова йде про договір антихрези, коли земельні володіння, оцінені в 2,5 талантів приносили в рік 12 мин орендної плати (8%), а два будинки були здані за 8,5% річних (Isae. XI, 42) [5, с. 52].

На відміну від Греції, в Римі будь-яка застава майна довгий час носила назву «*pignus*». Залишки таких поглядів знаходимо навіть у «Дигестах». Так, Марціан стверджував, що «між *pignus*ом та іпотекою різниця лише в назві» («*inter pignus autem et hypothecam tantum nominis sonus differt*») (Dig., 20, I, 5, § 1). Вже в досить пізні часи назву «*pignus*» почали застосовувати до випадків, коли фактичне володіння заставою переходило до кредитора, а термін «іпотека», у тих випадках, коли застава лишалася у володінні позичальника. Так, з фрагменту з творів Ульпіана знаходимо твердження, що «під *pignus*ом ми розуміємо заставу, яка переходить у володіння кредитора, іпотека ж не переходить у володіння кредитора» («*proprie pignus dicimus, quod ad creditorem transit, hypothecam, cum non transit nec possessio ad creditorem*») (Dig., XIII, VII, 9, § 2). Така диференціація відбулася під прямим впливом грецьких звичаїв. Так само, під еллінським впливом почали згодом застосовувати й термін «антихрези», а поняття «*pignus*» стали відносити лише до застави рухомих речей.

Найхарактернішою рисою антихрези у Римі, як і у Греції було те, що право на власність залишалось за боржником і лише володіння переносилось на кредитора і утримувалося останнім аж до погашення боргу («*Pignus manente proprietate debitoris solam possessionem transfert ad creditorem*») (Dig., XIII, VII, 35, 1). Умови антихрези також визначені в «Дигестах»: «якщо встановлена антихрези і кредитор введений у володіння маєтком чи будівлею, то він утримує володіння як заставу поки не буде повернутий борг; а до того часу він отримує замість відсотків прибуток – або здаючи маєток в оренду, або проживаючи в ньому» (тобто, від господарського використання маєтку – авт.) («*Si antichresis facta sit et in fundum aut in aedes aliquis inducatur, eo usque retinet possessionem pignoris loco, donec illi pecunia solvatur, cum in usuras fructus percipiat aut locando aut ipse percipiendo habitandoque*») (Dig., XX, I, XI, 1). Зауважимо, що антихрези, так само як і у Греції, застосовувалася і для застави рухомого майна – худоби чи рабів. У цьому випадку кредитор отримував прибуток від володіння означеним майном, але приплід від худоби чи діти, народжені рабинею, поверталися у користування позичальника (Paul. Sent. II, V, 2). Що стосується прибутку на наданий капітал, то, зазвичай, він не перевищував законної процентної ставки «сотої» («*centesima*») в 1% на місяць (12% річних). Цей максимум був прийнятий у I ст. до н. е. [8, с. 169] і був чинним аж до епохи Юстиніана.

Угода антихрези була більш сприятливою для боржника, ніж умовний продаж, бо лишала за ним право власності на заставлене майно. Однак, вона теж мала суттєві недоліки, головним з яких була необхідність для особи, яка відчувала необхідність у залученні коштів, втратити на певний час власність, між тим, як кредит часто був потрібен саме для поліпшення цієї власності, зокрема, для покращання обробки землі, переданої в заставу тощо. Іншим недоліком антихрези була юридична невизначеність щодо того, що може

робити кредитор із заставленою нерухомістю у випадку невчасного повернення боргу – ця ж нерухомість передавалася не у власність, а лише у володіння кредитора. Слід було знайти справедливу середину: з одного боку, зберегти за позичальником право власності на заставлену річ, а з іншого – створити в руках кредитора речове право на заставлену річ, визначивши його як право на розпорядження заставою на випадок невиконання боргу.

Цим умовам відповідала згадувана вже іпотека (*hypotheca*). За умовами цієї угоди, заставлене майно залишалося у користуванні позичальника, який сплачував відсотки від наданого капіталу. У випадку невиконання боргу, претензії кредитора задовольнялися за рахунок коштів, отриманих від продажу заставленого майна.

В Греції в іпотеку надавалися земельні ділянки і будівлі. Про іпотеку земельних ділянок довідуємося з промов Лісія (*Lys. XXXII, 15*) і Демосфена (*Dem. XLIX 11; L, 13*), а також з написів на боргових каменях «*хогої*» [4, с. 128]. Місто Кіми в Малій Азії позику віддавало в заставу міській споруди (*Strab. XIII, 3, 6*), а жителі міста Орей на острові Евбея у якості застави визначили міські прибутки (*Aesch. III, 104*).

Вартість застави, зазвичай, суттєво перевищувала суму позики. У звіті полетів 367/6 року до н.е. містяться відомості щодо продажу будинку такого собі Теосебеса з Ксіпете. Під заставу будинку були в різний час позичені суми у 150, 100 і 24 драхми, всього 274 драхми. Продаж будинку з торгів приніс 575 драхм, тобто приблизно вдвічі більше, ніж сума боргів [2, с. 492]. Проте співвідношення 2:1 не обов'язкове. Очевидно, багато що залежало від репутації позичальника, наявності грошей у кредитора та інших чинників.

Рівень процентної ставки в грецьких полісах державою не регламентувався; діяло правило, що законним вважався відсоток, встановлений внаслідок домовленості сторін [1, с. 163], хоча за гарантованими угодами відсоток був меншим, ніж за тими, які не були забезпечені заставою.

Нарахування відсотків здійснювалося двома шляхами: або у кількості оболов, чи драхм, які слід було сплачувати з позиченої мина щомісячно, або в частині капіталу, яку слід було вносити щорічно. Найчастіше встановлювався відсоток в 1 драхму місячних (12% річних) (*Dem. XXVII, 23; XXVIII, 13; Aesch. III, 104*) [1, с. 164; 2, с. 498], хоча в документах і промовах зустрічається відсоток у 5 оболов (10%) (*Dem. XXX, 7*) [1, с. 164; 2, с. 498], 8 оболов (16%) (*Dem. LIII, 13*), 9 оболов (18%) (*Dem. XXVII, 17; Aesch. I, 107; Isae. XI, 42*), 10 оболов (20%) (*Lys. XIX, 25*) [1, с. 164], дві драхми (24%) [1, с. 157; 2, с. 498], три драхми (36%) (*Lys. XXXVI*), а також третина капіталу (*Arist. Rhetor. III, 10, 1411a*).

В Римі іпотека поширилась під впливом греків майже одночасно з антихрезою. Чи не вперше іпотека була застосована у відносинах між державою і відкупниками податків. В епоху республіки справа збору податків передавалася компаніям відкупників («*societas vectigalium publicorum*»). Для компанії, яка допускалася до збору податків у якійсь з провінцій визначалися умови збирання і сума, яку вона повинна була внести в ерарій. В якості завдатку, визначалася заставка – нерухоме майно членів компанії, яке у випадку невиконання умов контракту переходило в розпорядження ерарію. Компанія виставляла поручителів (*praedes*) і вказувала нерухомість (*praedia*), яка могла бути продана на випадок невиконання з їхнього боку умов контракту і яка з цією метою описувалася (*praedia subsignata*). До моменту порушення строків виплати чи інших умов угоди, ці маєтки лишалися у власності і володінні їх господарів, і лише у разі настання цього випадку ця нерухомість (в чиему б розпорядженні вона на цей момент не опинилась) виставлялася на аукціон і продавалася (*venditio ex lege praediatricia*) [15, с. 299]. Описана форма застави носила назву «*предіатура*» (*praediatricia*), але за великим рахунком це і є іпотека.

Поступово іпотека стала звичайною у боргових операціях і між приватними особами. Якщо вірити роз'ясненням Гая, іпотечний договір укладався усно («*et ideo et sine scriptura si convenit ut hypotheca sit et probari poterit, res obligata erit de qua convenient*»), а письмовий же документ був необхідний лише як доказ здійснення угоди («*fiunt enim de his scripturae, ut quod actum est per eas facilius probari poterit*»). Однак, і без письмового документу договір іпотеки вважався дійсним, якщо мали місце інші докази («*et sine his autem valet quod actum est, si habeat probationem*») (*Dig. XX, I, 4*). Зазвичай, вартість застави вдвічі перевищувала суму позики. Так, за словами Светонія, безвідсоткові позики тим особам, які могли запропонувати заставу на подвійну суму боргу надавав Август (*Suet. Aug., 41*).

Після погашення боргу договір іпотеки припинявся і майно позбавлялося від зобов'язань по заставі. У випадку невиконання боргу, кредитор отримував право продажу заставленого майна («*jus distrahendi*»). При цьому діяло декілька обов'язкових правил. По-перше, боржника слід було попередити про майбутній продаж застави, а також публічно виголосити про наступний продаж, щоб залучити якомога більше покупців. При здійсненні продажу кредитор був зобов'язаний поступати добросовісно і продати майно якнайдорожче. Кредитор не міг придбати заставлене майно ні сам, ні через підставну особу [6, с. 527].

На одне й те ж саме майно могло укладатися декілька іпотек, причому, кожний заставодавець повинен був об'явити кредитору про всі іпотеки, які лежали на майні [6, с. 511]. При розрахунку діяло правило іпотечного старшинства, сформульоване у 213 році в едикті Каракалли: «хто раніше в часі, сильніше в праві» («*sicut prior es tempore, ita potior iure*») (*Cod. Just. VIII, XVII, 3*). Однак, у часи імперії, це основне положення було порушене особливими заставними привілеями. Серед привілейованих кредиторів відзначимо, у першу чергу фіск. Його претензії задовольнялися в першу чергу, незважаючи на час укладення іпотечного договору [7, с. 172]. Залишок від продажної суми йшов наступним за часом кредиторам, а у випадку відсутності таких – повертався самому заставодавцю. Якщо ж продажна сума була менше суми боргу, неоплачена частина стягувалась вже в рамках іншого процесу [6, с. 329].

Суттєвим недоліком римської іпотеки було те, що для договорів іпотеки була не обов'язковою реєстрація у будь-якому державному органі («*non idcirco obligationem pignorum cessare, quod dies et consules*

additi vel tabulae signatae non sint») (Dig. XX, I, 34, § 1). Тому приходилося обмежуватися усною заявою позичальника про відсутність більш ранніх іпотек. Однак, якщо слова честі було достатньо для більш ранніх часів, то в епоху імперії воно було занадто слабкою гарантією. Тому для порушників цієї норми передбачалося кримінальне покарання за шахрайство (Dig. XIII, VII, 36, § 1). Нарешті, у 472 році імператор Лев I (457-474 pp.) видав рескрипт про те, що при появі декількох іпотек перевага має бути надана тим, які укладені у письмовому вигляді з участю офіційного нотаріуса або скріпленому підписами щонайменше трьох свідків (Cod. Just. VIII, XVII, 11, § 1).

Згадки про застосування іпотеки при укладанні договорів позики зустрічаємо в літературі, епістолярних документах і написах. Приведемо декілька згадок про заставу нерухомого майна в епоху республіки. Аппіан в «Митридатіці» розповів про те, що жителі азійських для того, щоб виплатити контрибуції Суллі, брали гроші в лихварів під заставу театрів, гімнасій, та іншої громадської власності (App., Mithr., 63). Заставу маєтків і землі згадав Плутарх у біографії Катона Молодшого (Plut., Cato min., 6). Згадку про іпотеки знаходимо і у листуванні Цицерона. Так, з листа Цицерона Квінту Мінуцію Ферму у 51 р. до н.е. дізнаємося про прострочені іпотечні листи, які зберігалися у банкіра Клувія (Cic. ad fam., XIII, 56, 2). Щодо відсоткової ставки, то, як було зазначено вище, у I ст. до н. е. в Римі був прийнятий офіційний максимум відсотку в 12% річних. Реальна ж відсоткова ставка в епоху республіки визначалася особливостями устрою держави. У самому Римі був надлишок капіталу і тому фактична відсоткова ставка не перевищувала 4-8%. Так, в листі брату, написаному в липні 54 р. до н. е., Цицерон зазначив, що у зв'язку з виборами відсоткова ставка піднялась з 4% (*usurae trientes*) до 8% (*usurae besses*) (Cic. ad Q. fr. II, 14, 4). Те ж і в листі Аттіку «відсоток з 4% перетворився у квінтільські іди у 8%» («*faenus ex triente Idibus Quintilibus factum erat bessibus*») (Cic. ad Att. IV, 15, 7). У провінціях же, звідки кошти вилучалися, мала місце нестача капіталів і тому фактична відсоткова ставка була не менше законної центезими, а в окремих випадках досягала 24% (на Сицилії) («*binis centesimis*») (Cic. In Verr., II, III, 165), або навіть 48% (у східних провінціях) (*quatemas*) (Cic. ad Att. VI, 1, 5) [8, с. 92].

В епоху імперії рівень відсоткової ставки був порівняно невисоким, і не перевищував центезими. Відомі договори іпотеки укладені між державою і приватними особами. Зокрема, досить цікавими є договори іпотеки між приватними власниками і державним грошовим фондом для допомоги сиротам і вільнонародженим дітям незаможних батьків (*alimenta*), який був створений за імператора Нерви (96-98 pp.) [16, с. 22]. Цей фонд діяв як іпотечний банк – надавав грошові кошти під заставу нерухомості, а отримані за відсотками кошти йшли на потреби дітей, якими опікувався фонд. Іпотечні договори фіксувалися на спеціальних таблицях.

До нас дійшли дві таких таблиці. Перша з них, була знайдена у 1747 році біля міста Плаценція на місці давньоримського міста Велейя і отримала назву «*Tabula Veleia*». Інша табличка («*Tabula Vaebianorum*») була знайдена біля Беневента у 1831 році. Тексти обох табул були опубліковані в «корпусі римських написів» (CIL. IX, 1455; XI, 1147), а також у збірці Вілманнса [13, № 2844; 2845]. Для прикладу приводимо по одному зразку іпотек що містяться в кожній таблиці. Велейянська табула: «Публій Аттілій Сатурнін через Кастріція Секунда зареєстрував Фонтейянський маєток, розташований в окрузі Велейя, Юнонієвому пазі, що межує з володіннями Атілія Адулескента, Мелія Севера і суспільною землею, вартістю в 50 тисяч сестерцій, отримати повинен 4025 сестерцій, заставивши даний маєток» («*P. Atilius Saturninus per Castricius Secundum professus est fund. Fonteianum qui est in Veleiate pag. Iunonio adf. Atilio Adulescente et Moelio Severo et pop. hs L accipere debet hs IIII XXV n. et obligare fund. s. s.*») (CIL. XI, 1147, п. 8) [13, № 2845, п. 8]. Бебіанська табула: «Требонія Пріма маєтки апулеанський, кассіанський і ареліанський в пазі Мефані межують з землями Марція Руфіна; оцінені в 100000 сестерцій, надано 9000 сестерцій, повинен сплачувати 225 сестерцій» («*Trebonio Primo fund. Apuleani et Cassiani et Arelliani pag. Mefani adf. Marcio Rufino aest. hs C in hs VIII (dare debet) hs CC XXV*») (CIL. IX, 1455) [13, № 2844]. Як видно з останнього документа, процент за позику складав 5% річних (225 від 9000 сестерцій; в документі вказана сума за півроку).

До нас дійшло також немало договорів іпотеки, укладених між приватними особами. В тих іпотеках, які збереглися з часів ранньої імперії, можна зустріти різні норми позичкового відсотку. Часто попадається 6% річних. Зокрема, в контрактах, укладених в карійському місті Афродізія мова йде про те, що такий собі Аттал Андраст надав кредит Діодору два рази по 10000 денаріїв і Публію Альбію дві позики в 4500 і 1500 денаріїв. Всі позики були надані на 49 місяців під іпотеку з розрахунку 6% річних [17, с. 19-20]. Так само, під 6% річних надавав позики під заставу землі на початку III ст. храм Юпітера Капітолійського в Арсіної [8, с. 209]. Цей список можна й продовжити. Густав Біллетер згадав про кредитні угоди, укладені в Горітані (*Goritana*) (Проконсульська Африка) – позика в 400 сестерцій під 6% [8, с. 225]; Аузії (*Auzia*) (Мавретанія Кесарійська) – 6% [8, с. 225-226]; *Augusta Vocontiorum* (Нарбоннська Галлія) – 6% [8, с. 226]. 9% річних вказано в договорі позики, укладеному в місті Ясос (що в Анатолії) на початку II ст. Кредит надавався на 5 років на суму 5000 денаріїв під заставу землі [8, с. 109]. Подібний договір був укладений також на початку II ст. в Ефесі. Капітал позики складав 20000 денаріїв. Річний відсоток – 1800 ден., тобто, 9% [8, с. 103-104]. В грамоті початку II ст. з Єгипту було зафіксовано 10% річних [8, с. 195-196], а в угоді 157 року, яка була укладена в єгипетській Арсіної, зустрічаємо центезиму. Такий собі Луцій Лонгін Гемел позичив у місцевої жительки 900 драхм під 12%, під заставу 4 арур землі (арура – 2735,29 м²) [8, с. 199]. Так само, під 12% була укладена позика в місті Тевесте (*Theveste*) (Проконсульська Африка) [8, с. 226]. Ставка в 15% зазначена в одній із угод з вищезгаданої Афродізії в Карії. За нею невідомий отримав позику в 2000 денаріїв на 49 місяців під заставу земельної ділянки і мав сплатити за них 1200 денаріїв відсотку, що складає близько 15% річних (14,6%) [17, с. 20]. Однак саме цей документ погано зберігся і ми не знаємо, які додаткові умови передбачалися у цьому

контракті. Загалом, же, за підрахунками Г. Білетера, відсоткова ставка за іпотечними позиками коливалася від 3% до 15% річних [8, с. 180]. Причому, як показав аналіз іпотечних угод, кількість тих іпотек, в яких була визначена ставка відсотку нижче 6% і вище 9%, дуже невелика, так що більшість іпотечних контрактів між приватними особами у I-III ст. були укладені під 6-9% [8, с. 179-228].

На закінчення відзначимо найважливіші моменти, які витікають з нашого дослідження. Як в Греції, так і в Римі першим видом кредитної угоди, гарантованою нерухомістю був умовний продаж з правом викупу. В Греції він носив назву «*prasis epi lisei*», в Римі – «*fiducia cum creditore*». Характеристики цих угод досить близькі, лише в Римі з плином часу було прийнято ряд постанов, які дещо покращили становище позичальника. Але умови цього договору були вкрай архаїчними і не вигідними для позичальника, і тому умовний продаж замінили інші види застави нерухомості – антихреза та іпотека. Ці форми виникли майже одночасно, проте антихреза дістала більшого розвитку в Греції і в еллінізованих провінціях Рима, іпотека ж була більш розповсюджена в Римі. В Римі антихреза та іпотека були прийняті під впливом греків і тому умови їх були близькі до давньогрецьких. Проте в Римі умови надання кредитів під іпотеку набагато краще юридично пропрацьовані, що й не дивно, враховуючи характер давньоримської цивілізації. Була також визначена відсоткова ставка за гарантованими нерухомістю позиками. В Греції, зокрема в Афінах, не був зафіксований законний максимум відсоткової ставки і розмір відсотку визначався ситуаційно. В Римі ж, де такий максимум був проголошений, фактична норма у самому Місті була нижче максимуму, у провінціях же – значно вище. В епоху імперії розмір відсоткової ставки по гарантованим нерухомістю позикам був нижче максимуму по всій території країни.

Як показало наше дослідження, вивчення еволюції застави нерухомості дає нам хорошу основу для розуміння і подальшого вивчення реальних умов кредиту, а також сприятиме більш чіткому розумінню особливостей соціально-економічного устрою Стародавніх Греції і Риму.

Джерела та література

1. Böckh A. Die Staatshaushaltung der Athener. Zweite Aufgabe. Erster Band. : Buch. 1-4 /A. Böckh. – Berlin : Bei G. Reimer, 1851. – XX + 792 s.
2. Buchenschutz V. Besitz und Erwerb im Griechischen Alterthum / V. Buchenschutz. – Halle, 1869. – 614 s.
3. Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. / Л. М. Глускина. – Л. : Наука, 1975. – 178 с.
4. Андреев В. Н. Размеры земельных участков в Аттике в IV в. до н.э. / В. Н. Андреев // Вестник древней истории (далее ВДИ). – 1959. – № 2. – С. 121-146.
5. Глускина Л.М. Аренда земли в Аттике IV в. до н. э. / Л. М. Глускина // ВДИ. – 1968. – № 2. – С. 42-58.
6. Пухта Г. Ф. Курс римского гражданского права. Том 1 / Г. Ф. Пухта – М. : типография «Совр. изв.», 1874. – 560 с.
7. Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права / К. Ф. Чиларж. – М. : печатня А. И. Снегиревой, 1906. – 498 с.
8. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / Gustav Billeter. – Leipzig, 1898. – 381 s.
9. Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: поручительство і застава // Пит. старод. та середн. історії, археології й етнології. Зб. наук. праць / ЧНУ ім. Ю. Федьковича, каф. етнології, ант. і середн. історії. – Чернівці : Прут, 2009. – Том I (27). – С. 20-35.
10. Демосфен. Речи: В 3 т. / Отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов / Демосфен. – М. : Памятники исторической мысли, 1994 -1995. – Т. I – 608 с. ; Т. II – 544 с. ; Т. III – 624 с.
11. Лисий. Речи / Пер. Статья, коммент. С. И. Соболевского; предисл. Л. П. Маринович, А. Г. Кошеленко / Лисий. – М. : Ладомир, 1994. – 373 с.
12. Эсхин. Речи // ВДИ. – 1962. – № 3 – С. 217-285; № 4. – С. 191-249.
13. Wilmanns Gustavus. Exempla inscriptionum Latinarum: in usum praecipue academicum. Tomus Posterior / Gustavus Wilmanns. – Berolini: Apud Weidmannos, MDCCCLXXXIII. – 737 p.
14. Göppert H. Zur Fiducia cum amico contracta / H. Göppert // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung. – Bd. 13 = 26. – 1892. – S. 317 – 355.
15. Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (III-I ст. до н.е.) // Наук. вісн. Буковинської держ. фін. академії: збірник наукових праць. Вип. 3 (12) ч. 2: Економічні науки. – Чернівці: Технодрук, 2008. – С. 295-304.
16. Desjardins E. De tabulis alimentariis disputatione historicam facultati litterarum Parisiensi / E. Desjardins. – Parisiis: A. Durand, MDCCCLIV (1854). – 76+LXVIII p.
17. Заблоцка Юлия. К вопросу о земельных отношениях в малоазийских городах I-III вв. н. э. (Надпись Аттала Андраста из Афродизии) / Юлия Заблоцка // ВДИ. – 1971. – № 1. – С. 17-28.

Скорочення:

Aesch. – Есхін. Промови. App. Mithr. – Appianus. Mithridatica. Arist. Rhetor. – Аристотель. Риторика. Cic. ad Att. – М. Tullius Cicero. Epistulae ad Atticum. Cic. ad Q. fr. – Epistulae ad Quintum fratrem. Cic. de off. fr. – De officiis. Cic. In Verr. – In C. Verrem oratio. Cod. Just. – Justiniani Augusti codex. Dem. – Демосфен. Промови. Dig. – Digestae Justiniani Augusti. Gai. – Gaius. Institutiones. Isae. – Ісей. Промови. Lys. – Лісій. Промови. Liv. – Livius Titus. Ab Urbe condita. Paul. Sent. – Paulus. Sentences. Plut. Cato min. – Плутарх. Катон Молодший. Strab. – Страбон. Географія. Suet. Aug. – Suetonii Tranquilli. Vita Divi Augusti.

Сайко М. Н. Залог нерухомості в античній Греції і Римі: сравнительная характеристика

В статті розглянуті основні види заклада нерухомості, які застосовувалися в Давній Греції і античному Римі. Серед них: умовна продаж з правом викупу, антихреза і іпотека. Визначено процентну ставку на гарантовану ссуду в Давній Греції, республіканському і імператорському Римі. Проаналізовані загальні риси і основні відмінності в угодах, гарантованих нерухомістю в античній Греції і античному Римі.

Ключові слова: кредит, Рим, Греція, антихреза, іпотека.

Sayko M. M. Real estate collateral in ancient Greece and Rome: a comparative analysis

The main types of the real estate collateral, which were used in ancient Greece and ancient Rome are described in the article. Among them there are: the nominal sale-purchase, antichresis and mortgage. The interest rate on the guaranteed loans in ancient Greece, republican and imperial Rome is determined. The similarities and the main differences in the contracts, guaranteed by the real estate in ancient Greece and ancient Rome are analyzed.

Key words: credit, Rome, Greece, antichresis, mortgage.

УДК: 94(38):342.56(091)

О. О. Вар'ян

СУДОВА ВЛАДА У ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ ЯК ІНСТИТУТ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА

Розглянуто вплив суду на формування громадянина у Давній Греції. Судова влада аналізується як виразник цінностей полісу. Звертається увага на такі неформальні чинники впливу на громадянина, як суспільна похвала та осуд. Категорія справедливості визначається однією з основ функціонування колективу громадян полісу. Суд представлений, як інститут правового та етичного виховання громадян. Зауважується, що звернення до особистих чеснот та заслуг громадянина під час судових процесів, визначало загально визнаний ідеал громадянина полісу.

Ключові слова: судова влада, громадянин, полісні цінності, чесноти громадянина, справедливість.

Формування образу громадянина у Давній Греції стало наслідком синтезу суспільно-політичних, соціально-економічних умов розвитку полісу, впливу культури та релігійного світогляду. Ціннісні орієнтації колективу громадян, покладені в основу функціонування полісу, визначали координати розвитку особистості громадянина з метою подальшого його включення у політико-культурне життя. Одним з інститутів соціалізації особистості у Давніх Афінах був суд. Про важливість аналізу його впливу на формування громадянина свідчить, зокрема, зауваження Аристотеля про те, хто громадянином є той, хто приймає участь у законодавчій та судовій владі. Запроваджене реформами Солона право кожного громадянина звертатись з позовом та апелювати до суду, ознаменувало введення демократичних форм правління у афінському полісі [1, с. 401-406]. Народний суд став характерною рисою прямої демократії з безпосередньою участю громадян в управлінні полісом.

Метою статті є розгляд суду у Давній Греції, як представника полісних цінностей та інституту формування громадянина, аналіз неформальних чинників впливу на громадянина, до яких відносимо суспільний осуд та похвалу. Звертається увага на категорію справедливості, як основу функціонування колективу громадян полісу.

Джерельну базу роботи складають праці Аристотеля [1, 2, 3], Ксенофонта [4], Фукидіда [5], Плутарха [6], Аристофана [7]. Окремий корпус джерел у дослідженні образу античного громадянина представлений промовамі Лісія [8], Демосфена [9], Лікурга [10]. Проблема становлення грецького полісу присвячені праці вчених В. П. Бузескула [11], В. В. Латишева [12], І. Є. Сурикова [13], зарубіжних дослідників Г. Бузольта [14], К. Куле [15], Дж. Обера [16] та ін.

Для розуміння суду, як фактору формування громадянина у Давній Греції, потрібно визначити місце та роль судової влади в системі суспільних та політико-правових відносин. Афінський оратор Лікург виводив сутність державного ладу через три образи громадянина – правителя, судді та приватної особистості. Діяльність суду і суддів розглядалась ним, як умова політичної стабільності та збереження демократії [10, с. 164, 174-175]. Суд у Афінах класичного періоду був не лише владним інститутом, а й фактором об'єднання громадян полісу, оскільки викликав співучасть до проблем іншого через відкриті судові засідання та можливість кожного висловити у них свою думку. Наявність практики звернення до суду з приватних та суспільних, або державних питань, покладала на громадянина особисту відповідальність за збереження засад полісу та піклування про його благо. Поряд з тим, апелювання до звичаїв предків впливало на відчуття приналежності людини до колективу громадян полісу.

У судових засіданнях громадянин проводив значну кількість часу. Він був не лише стороною судового процесу, а й суддею. Після реформ Ефіальта та Перикла, за свідченням Аристотеля, в Афінах обирались 6 тис. присяжних суддів (дикастів) [2, с. 49]. Така кількість дикастів мала забезпечувати демократичність та непідкупність судочинства [13, с. 159]. В. П. Бузескул зазначав, що 5 тис. суддів були основними, а 1 тис. – запасними. Засідали вони у десяти дикастеріях, по 501 судді кожна [11, с. 152]. Суддею міг бути громадянин, який досяг тридцятирічного віку, не мав боргів перед державою та не був позбавлений громадянських прав. Обирали суддів жеребкуванням з усіх громадян, в тому числі, з представників майнового класу фетів, допущених лише до участі в народних зборах та суді.

Оскільки введення народного суду розглядалось як фактор забезпечення демократичного ладу, доцільно звернути увагу на чисельність громадян полісу. Питання кількості афінського населення залишається дискусійним. Так, В. П. Бузескул називав для Афін часів правління Перикла цифру в 100 тис. жителів, включаючи, очевидно, й не громадянське населення. Також він наводить дані щодо кількості населення на початку Пелопонеської війни – 35 тис. чол. за даними К. Ю. Белоха та 55 тис. за Ед. Мейером